

Yabaki 2 Ni Veiqaravi Ni Matanitu Cokovata

CAVU I SAUSAU NA MATANITU COKOVATA NI OTI E 2 NA YABAKI NI VEIQARAVI

Na Turaga na Peresidi Ratu Naiqama Lalabalavu kei ira na lewe ni Matanitu Cokovata ena siga era mai vosa bubului kina na Turaga Peresited. Photo: DINFO

Nida vakarau vakanamata kina vula I Nuqa Lailai ena noda vola ni vula Vakaviti ka da vakananuma talega kina na kena sa mai vavaci nai ka 2 ni yabaki ni nodratou veiqaravi na Matanitu Cokovata ena noda vanua.

Nida raica lesu na veika esa qaravi mai ena loma ni yabaki eda vakila na veisau kei na toso ni veivakatoroicaketaki.

Era sa cavu I sausau na Vei Minisitiri ena kena vakarautaki na veivakatoroicaketaki vei ira na lewenivanua. E da na raica kina na nodra cakacakavata na kena vakalesilesi ena kena vakarautaki na veiqaravi cecere vei ira na lewenivanua. Era cabeta na kena veidelana, sirova na kena veiqakilo, takosovi na kena veiuciwi ena vuku ni

kena gadrevi me tarai keda vakatautuvata na veiqaravi. Eda na raica na marau ena vuku ni kena rogoci na tagi kei na gagadre ena kena waraki tu mai vakabalavu eso na veivuke. Na Matanitu Cokovata e sega ni wasea tani e dua na lewenivanua ena vuku ni veivakatoroicaketaki.

E vuqa sara nai tuvatuva e ratou biuta mai ka raica nisa tekiu vakavotukana mai ka rogoci talega na nodra tagi kei na gagadre na lewenivanua. E dua nai vurevure ni bula levu, vei keda na tu e na veitaudaku ni koro lelevu, na veikorokoro, kei na veiyanuyanu, sai koya na noda qele na Itaukei.

E da vakavinavaka kina Matanitu ena kena raici na lawatu ni noda qele na Itaukei. Esatoso vinaka talega na kena cakacakatiki me vakatawani na veitutu vakavanua era

sa lala tiko ena noda vanua. E tolu na yavu lelevu e raica na matanitu sai koya na kena vakaqaqacotaki na bula vakailavo ni noda vanua sai koya.

- Na kena vakaqaqacotaki na bula qaqqa vakailavo ni noda vanua (economic resilience)
- Na kena vakaqaqacotaki na nodra rawaka na lewenivanua (people empowerment)
- Kei na veiliuitaki vinaka kei na veiqaravi e savasava (good governance)

Na veivakatoroicaketaki esa qaravi tiko ena gauna oqo esa gadrevi kina na kena vakabibitaki nai tuvatuva matau sa rawa nira marautaka na lewenivanua. E ratou sa raica talega na matanitu e vica nai ulutaga bibi ka dodonu meda na raica na gaunisala cava e rawa ni muria me wali kina me vaka

na

- Revurevu ni draki veisau
- Vakabulabulataki ni vosa kei nai tovo
- Na mate sureti
- Na kena sa tete na waigaga ni veivakamatentaki ena noda vekoro vakaviti
- Na nodra vakasaurarataki na marama kei na goneyalewa lalai
- Nodra vuli na lueda

Esa dodonu vei keda na lewenivanua meda tokona na veivakatoroicaketaki esa qarava tiko na Matanitu Cokovata ka mena rawa ni dua na Viti vinaka ena veigauna sa tu mai matada.

VALENIVOLAVOLA NI PARAIMITISITA

Na veisau esa mai qaravi ena Valenivolavola ni Peresitedi e vakaraitaka na rawa ka mai na Valenivolavola ni Paraimitisita 2024, vata kei na kena sa vakadeitaki tiko ena palimedi na veika me baleta na Fiji Truth and Reconciliation Commission Bill ni 2024 kei na ciqomi ni Yatu Pasifika Forum of the Ocean of Peace ka navuca na Pariminisita o Hon Sitiveni Rabuka.

Ena soqo ni veitalaci vua na Peresitedi Vakacegu, na Turaga Bale na Tui Macuata, Ratu Wiliame Maivalili Katonivere ena ika8 ni Noveba kina soqo ni nodra mai vosa bubului na Peresitedi vou Turaga na Tui Cakau Ratu Naiqama Lalabalavu ni oti toka ga e va na siga ka sa veisau talega nai tikotiko e Naiqasiqasi.

Ena nodra sa mai tomana na veiqravni ena Valenivolavola cecere ena noda vanua ka sa sivia e 20 na yabaki na nodra veiqravni tu me baleta na lewenivanua e Viti, ka tekuvi mai na 2001 ka ra Minisita talega ena gauna ni nodra veiliutaki o Paraimitisita Laisenia Qarase. E dua talega vei ira na vakaivola me baleta na kena vakadikevi na noda qele na kawa Itaukei ena loma ni 26 na yabaki. O Ratu Naiqama Lalabalavu era digitaki mera ika71 ni Sivika ni Bose Lawa ni oti na nona mai qaqqa na Matanitu Cokovata ena Veidigidigi ena 2022 ka rasa mai digitaki talega mera ika7 ni Peresitedi ena noda vanua ena 31 ni Okotova, 2024.

E na ruku ni nodra veidusimaki na Paraimitisita, a liutaka kina na iVukevuke ni Minisita ni Marama, Gone kei na Bula Raraba, Hon Sashi Kiran na cakacaka ni kena tauyavutaki ni National Truth and Reconciliation Commission e Viti. A liutaka e dua na komiti ka okati kina e vica na vukeyuke ni Minisita, Vukeyuke ni Minisita ni Valenivolavola nei Paraimitisita Hon Sakiusa Tubuna, iVukeyuke ni Minisita ni Foreign Affairs o Lenora Qerequeretabua, iVukeyuke ni Minisita ni iTaukei Affairs, Hon Ratu Isikeli Tuiwalevu kei na iVukeyuke ni Minisita ni Veivakatoroicaketaki ena Taudaku ni Koro Lelevu, Veiyanyuanu, kei na Leqa

Tubukoso, Hon Jovesa Vocea.

Ni oti na nona vakayacora bose raraba e Viti Levu kei Vanua Levu, na mata timi nei Hon Kiran ena veitokoni ni Fiji Law Reform Commission a raica na kena volai na ilavelave ni Fiji Truth and Reconciliation ni Bill 2024. Na bill 19 ni 2024 e a matai ni kena wilika ena Palimedi ena vula Okotova.

E semati vakavoleka sara ki na cakacaka ni Truth and Reconciliation sa ikoya na kena tosoi cake na ulutaga me baleta Ocean of Peace Initiative.

“Sa gadreva na noda vuravura e dua na vakacegu. Oqo na iwali ni ivalu. E rawa ni cakava na tamata e vuravura. Na vosa na vakacegu e vakasinaiti ena kaukauwa kei na kena ibalebale, ka veivakauqeti ka veilaveti cake. Na vakacegu e vakasucuma iloma ni tikotiko na loloma, veikauwaitaki kei na duavata. E susuga na rawaka. Oqo e dua na nona mala ni vosa o Hon Rabuka ni ra dolava na Boselevu vakaTuraga ka qaravi mai Deuba Pacific Harbour ena Veverueri 2024.

E na gauna nikua e na wasa pasivika e sa namaki tiko ni na sucu e dua na wasawasa ni vakacegu. E sa vakatokayacataki me o Ocenia of Peace ni vakaveiwakanitaki kei ira na vuvale levu vaka pasivika. E kovuta e rauta ni 32 na milioni na kilomita ena Ceva ni Pasifika. Oqori e lailai sobu ga mai e na veivanua cokovata e Rusia, Jaina kei Amerika.”

E ratou cinqoma na Pacific Island Forum Leaders ena iotioti ni bose ka qaravi mai Tonga ena vula o Okosita 2024 na iwalewale ni Ocean of Peace mai vua na Paraimitisita ni Noda Vanua o Hon Sitiveni Rabuka, ia e na qai laki veitalanoataki tale ka sagai mena vakadeitaki ena bose ka tarava ka na vakayacori tiko ena yatu Solomon ena 2025.

Na Matabose ni Veivaqaqai me baleta na Fiji Independent Commission sa tiki tale ga ni veika bibi e rawata na Valenivolavola ni Paraimitisita ena yabaki oqo.

Senior Australian jurist kei na Supreme Court e Viti o David E. Ashton-Lewis, SC sole commissioner, “dikeva ka vakadeitaka na iwalewale ni ilesilesi nei Miss Barbara Malimali me Commisioner

Na Turaga Peresitedi Ni Noda Vanua o Ratu Naiqama Lalabalavu ena nodra tiko ena Bose Levu Vakaturaga ni oti ga na nona mai vosa bubului.

ni Fiji Independent Commission Against Corruption (FICAC) e a vakayacori ena yalodina, vakatulewa dodonu, matata ka muria ga na kena lawa.

Era a tikora na imatai ni nodra Bose Levu Vakaturaga ena nodra itutu vaka Peresitedi ka iliiliu ni noda vanua na Turaga Bale na Tui Cakau, Ratu Naiqama Lalabalavu. E na nodra a vosa vei ira na lewenibose era vakaraitaka na nodra marau ena vuku ni toso kei na kena sa vakatoroicaketaki na veivosaki e loma ni bose.

“Na veiulutaga e veivosakitaki oqo vei

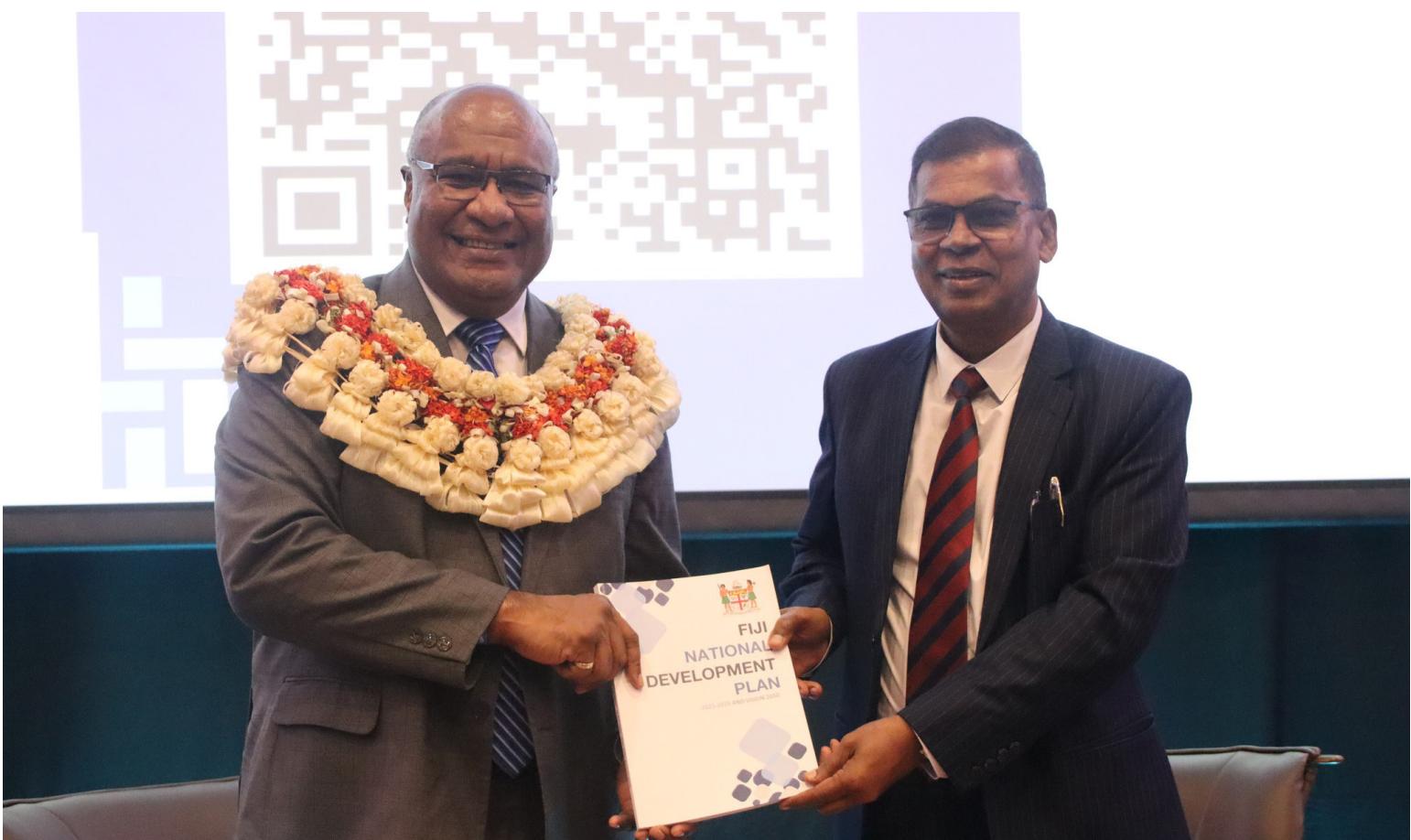
au, e veivakauqeti, e solia e dua na cavu ikalawa e liu ka sa vaka e makare sara mai,” era kaya o Ratu Naiqama.

E tomana na nona itukutuku ka kaya ni levu sara na ivakavuvuli eda rawa ni vulica mai na vanua o Malaya kei na nodra taqomaki kei na sasaga na itaukei ni vanua eke. Era a wase vaka Matanitu vanua na lewenibose ena nodra a veitalanotaka na veivakatutu ka kau cake mai ena loma ni matabose.

Na Vosa Vakadua o Mr Salesi Temo, Marama na First Lady Emily Lalabalavu, Na Turaga na Peresitedi Ratu Naiqama Lalabalavu, Na Turaga Na Sivika ni Bose Lawa Hon. Filimone Jitoko kei na Paraimitisita ni Noda Vanua o Hon Sitiveni Rabuka.

TUVATUVA NI VEIVAKATOROICAKETAKI NI MATANITU

Na Minisita ni Vakau i Tukutuku kei na Bisinisi o Hon Manoa Kamikamica kei na Minisita ni Lavo o Hon Biman Prasad ena kena mai tavoci na Tuvatuva ni Matanitu (FNPD)

Esa biuta vata edua na ituvatuva ni veivakatorocaketaki ni matanitu na Minisitiri ni Lavo ena loma ni noda matanitu.

Na ituvatuva oqo ena navuci me na kovuta na 3 kina 5 na yabaki ka semati yani kina raiyawa ni veivakatorocaketaki ena loma ni 20 na na yabaki mai qo.

Na Tuvatuva vou ni Veivakatorocaketaki ni matanitu e "Tuvatuva ni Lewenivanua" me vaka e vakamatatataki ena nodra gagadre kei na rai na lewenivanua ka vaka kina na nodra veikacivi me laveti cake tale nai vakatagedegede ni bula vakailavo.

"E matata saraga na noda tuvatuva ka. Oira

na lewenivanua era uto ni veivakatoricaketaki ka sa biu qo mera imadamada ena tuvatuva vou ni veivakatoricaketaki ni Matanitu."

Oqori na nodra mala ni vosa na Minsita ni Lavo ka Vukevuke talega ni Paraiminisita o Hon Biman Prasad ni bera ni mai tavoci na Tuvatuva ni Veivakatoroicaketaki 2025-2029 ena Seviteba 2024.

"Na Veivakatoroicaketaki oqo e tuvatuva ni Matanitu Cokovata ka na dusimaka na veivakatoroicaketaki ena loma ni 3 ki na 5 na yabaki ka yacova sara na 20 na yabaki."

Nai Tuvatuva ni Veivakatoroicaketaki e yavutaki ena raivotu ni Vakaukauwataki ni

lewe ni vanua e Viti ena duavata.

Ena vakadewataki na raivotu ena tolu na yavu lelevu,

- Na kaukauwa vakailavo,
- Vakaukawataki ni tamata yadudua,
- Veiliutaki vinaka.

E vakamacalataka o Hon Prasad ni tuvatuva oqo ena wanonova vakamatata kina na lewenivanua na tavi e qarava tiko na matanitu ena vuku ni veivakatorocaketaki

"E na rawa ni ra tarogi keda kevaka e laurai ni sa sega ni muri na gaunisala dodonu, ka sa sega ni salavata nai tuvatuva kei na veika e sa vakayacori tiko."

**SOLINA
PENISENI**

Esa vakaraitaka talega na Minisitiri ni Lavo ki vei ira na tauri peniseni ena FNPF nina vakalesui tale mai na nodra ciqoma nai lavo ena mua yabaki oqo. Na vakalesui lesu mai ni tuvatuva oqo ena vakailavotaka na Matanitu Cokovata ka rauta ni \$4 na milioni. Na kena isau taucoko e tiko ena \$57 na milioni ena loma ni 10 na yabaki.

Na sausaumi oqo e baleti ira walega kara digitaka mera tomana na peniseni ka vakuwai mai kina oira sara vinakata mera taura kece se tara vakalailai na nodra ilavo.

TUBU KEI NA TOSO VAKAILAVO

Samai veisautaki ena bula vakailavo ni Matanitu sai koya na tubu ena 3.8 % ena 2023 ka tubu cake ena dua na pasede mai na 2.8% ena kena mai kacivaki ena Jiune ni yabaki oqo. Nai tuvatuva ni 2025 me na tubu tale kina 3.4% mai na kena a kacivaki taumada ni 3%. Na tubu vakailavo ena 2026 kei na 2027 esa tuvanaki kina me na tiko ena 2.9% kei na 2.8%.

Na veisau oqo ena laurai ni na na tubu na iwiliwili ni dausaravanua era na tadu mai ena noda vanua ka namaki kina na tubu ena 6.3% ena vula ko Seviteba. Oqo e voleka ni vakarua taki na kena tubu ena gauna era yaco mai kina. Na kena vakayagataki nai lavo esa totolo sara tiko ka sa tokoni tale tiko ga nai lavo ni saravanua kei na vakayagataki lavo ni Matanitu.

VEIVUKE NI LESU KI VULI

\$40M

Vakarautaki me Baleta na Yabaki
ni Vuli 2025

Oira nai tubutubu ruarua e tiko nankedra i sau vakacakacaka ena \$50,000 se lailai e rawa nira kerea na veivuke ni Matanitu ka vakatokai tiko na (Back to School Support). E vagolei e \$40m kina veivuke oqo. Ena 2023 e rauta ni 212,740 na gonevuli mai na Sova Ni Vuli kina tagede ni Yabaki 13 era vukei ena porokaramu oqo ka rauta ni \$42.5m.

VUKA NA FIJI AIRWAYS KI DALLAS

Na kena mai tavoci na veivukayaki e Nadi ki Dallas esa dua na cavu isausau kana rawa ni yaga vakalevu e na vica na sala e Viti. E dua nai yaloyalo ni noda matanitu kana rawa ni dua na cavu I kalawa ena gaunisala ni sautu ka vakabibi na noda I vakarau ni veimaliwai kina veiyasai vuravura."

Oqori nai tukutuku era vakaraitaka nai Vuvevuke ni Paraiminisita, Minisita Ni Veika Vakailavo, o Hon Biman Prasad ena kena laki dolavi na veivukayaki mai Nadi ki Fort Worth e Dallas ena loma ni matanitu levu ko Amerika, ka sana tekivu taki ena mua ni yabaki oqo.

"Na veiwaravi oqo esa dua na veiwaravi rawarawa , esa solia e dua na tubu levu kina bula sautu e Viti. Ena kena veisemati na vanua o Viti kina dua na vanua ni veitosoyaki ena noda vuravura , eda sa dolava e dua na matanikatuba kina veimakete ni veivukayaki ena Vualiku kei Merika(North America). E na yaga sara vakalevu kina Tabana ni Saravanua, na noda bula vakailavo ka vaka kina oira na lewenivanua".

Ekuria o Hon Prasad ni Tabana ni Saravanu esa dua na yavudei ni bula vakailavo ena noda vanua ka laveti talega kina na veisemati kei na matanitu o Amerika.

"E na 2023 na Tabana ni Saravanua e cau kina 40% kina bula vakailavo, ka 36% ena veivakacakacakataki ena noda vanua. Na kabani na Fiji Airways e qarava e dua

Sa cavu i i kalawa na Tabana ni Vuka ena kena sa vuka talega na Fiji Airways ki Dallas

nai tavi bibi ena cavuisausau na Tabana ni Saravanua, ena nodra vakalelei na 70% na saravanua kina noda vanua."

E kuria o Hon Prasad ni mai na vula o Jiune 2023 kina Jiune 2024 , e laurai tubu levu ni saravanua era tadu mai, ka levu

talega na veitosoyaki ena noda vanua.

"Mai na Jiune ni 2023 na levu ni saravanua e yaco mai ena noda vanua e voleka ni yacova yani na 1 na milioni."

E vakavinavinkataki talega o DPM Prasad na matanitu o Merika ena veitokoni

kei na cakacakavata ena kena tadolavi na veidinadinati ni "Open Skies"kei na kena vakabibitaki na gaunislaa vou ni vuka ka na vakarautaka na gaunisala ni vakaduri bisini kei na veisemati ni matanitu e rua.

TOSO NA TABANA NI SARAVANUA.

Na Minisita ni Saravanua kei na Vuka o Hon Viliame Gavoka kei ratou nai vakaleslesi ena kena sa tekivu na veivakatoroicaketaki na saravanua ena vualiku ni noda vanua.

Keitou sa navuca ka vakadeitaka talega me sana dua na vanua vinaka(Hub) ni saravanua o Vanua Levu, e dua na vanua e sautu ka vakalevitaka na tubu vakailavo, vakavurea e levu na cakacaka ka ra okati me vanua taleitaki ena noda vanua ka vaka kina e vanua tani".

Nai tukutuku oqori era vakaraitaka nai liuiliu ni noda Matanitu o Hon Sitiveni Ligamamada Rabuka ena nodra laki vulagi dokai ena kena laki tavoci na Porokaramu ni saravanua ka vakatokai me NaVualiku

Tourism Development Project.

Na Vualiku ni noda vanua esa dua na vanua esa rai tiko kina na Matanitu ena vuku ni kena vakatoroicaketaki ka vanua vinaka ni nodra siko yani vakalewelevu na saravanua. E na loma ni yabaki oqo esa cavu ikalawa kina na Tabana ni Saravanua ena noda vanua ena vuku ni kena sa tovolei me sana dua na vanua vinaka ni saravanua(Hub).

Na Matanitu esa vakamamata kina dua nai walewale ena kena vakataucoko taki ka laveti cake kina na noda bula vakailavo, na lewenivanua kina veisiga ni mataka.

Esa vakaraitaki talega ni veimama keda i wiliwili eda vakaitikoitko ena veikorolelevu. Na veitosoyaki mai na koro kina veitaoni esa dua na leqa levu saraga esa sotavi tiko ena gauna nikua.

E vakaraitaka talega na Vunivola Tudei ni Tabana ni Saravanua o Salaseini Daunabuna ena vuku ni kena laurai ni 4% na saravanua era dau yaco sara yani e Vanualevu ka ratou sa biuta kina na tuvatuva oqo ena kena tovolei me vakalevitaki kina na levu ni wiliwili ni saravanua era yaco sara mai ena Vualiku. E tomana ni rawa ga kevaka e vakavinakataki na rara ni waqavuka vaka

talega kina na gaunisala.

"Esa tiko talega nai tuvatuva ena loma ni 10 na yabaki ka gadrevi kina na kena na tara tale eso na veiotela ena veibaravi ena Vualiku".

Esa vakavinavinkataki taki ira na veitabana vakamatanitu ka vaka kina na Baqe kei Vuravura (World Bank) ena vuku ni veitokoni ena kena sa tekivu babasika mai na veivakatorocaketaki ena noda vanua vakausivi ena loma ni 3 na yasana ena Vualiku. E nuidei tu o Hon Rabuka ni na vuavuvi vinaka na NaVualiku Tourism Project.

TABANA NI BULA

Edua nai tuvatuva levu e ratou sa gadreva tiko na Tabacakacaka Ni Bula kei na Veiqaravi Vakavuniwai ena kena gadrevi me vakavinakataki ni veiqaravi ni Tabacakacaka ni oti na kena mai kacivaki nai tuvatuva vou vakailavo ni noda matanitu.

Na usutu levu ni porokaramu oqo sai koya na kena vakavinakataki cake na veiqaravi ni Tabana ni Bula ka vaka kina na kena vakavinakataki na veiqaravi vakavuniwai ka vaka talega ki na noda veivaleniwai.

E vakaraitaka na Minisita Ni Bula o Hon Antonio Lalabalavu ena kena tauyavutaki na veitokani kei na veivakuqeti me baleta nai vakarau mena veisautaka nai walewale ni veiqaravi.

E na biu talega mai nai walewale ni kena biu mai eso na yavu ni tiko bulabula ka vaka kina na nodra vakauqeti na lewenivanua ena gaunisala ni tiko bulabula. Esa kila devaki tu na Tabacakacaka Ni Bula na gaunisala ni toso ki liu, ena tekitekivu ni vula ko Okotova e sa dola kina na Dogo Health Facility ena loma ni Yasana o Tailevu.

E kuria o Hon Lalabalavu ni sa votai e \$12 na milioni mena vakavinakataki kina na Valenibula e Labasa, na kena vakavou ni valenibula e Savusavu ka vaka kina na kena tara tale e dua na valenivolavola vou e Tamavua ka vakailavotaka na KOICA.

Sa vakanuinui vinaka o Hon Lalabalavu ena vuku ni kena na vakaya-gataki vakavinaka sara nai votavota ni Tabacakacaka Ni Bula kei na Veiqaravi Vakavuniwai ena kena laveti cake tale nai vakarau ni veiqaravi vei ira na lewenivanua vakaua-sivi na kena vakavinakataki na veitabana kece sara ni Na veiqaravi ena noda vanua.

Na Vuniwai ena valenibula e Vunisea o Krishan Prasad ka ra vakaraitaka tiko na veisau esa vakayacori tiko ena valenibula kei na valeniwai.

TOSO NA TABANA NI BULA E KADAVU

Sa vakadeitaka na Matanitu Cokovata na kena vakavinakataki na veivalenibula kei na valeniwai ena noda vanua.

Ena vuku ni sasaga oqo esa toso na veivakatoricaketaki ena valenibula e Vunisea, ka vaka kina na veiqaravi kece sara ni Tabacakacaka ni Bula kei na Veiqaravi Vakavuniwai ena yanuyanu o Kadavu keina veivanua volekata ka vakaraitaka na veika esa cakava rawa na matanitu cokovata.

E vakaraitaka na Acting Senior Medical Officer o Vuniwai Krishan Prasad na veivakatoricaketaki ka sa qaravi tiko ena

valenibula kei na veivaleniwai kece sara.

“Ena so na gauna e dau namaki na toso cake nai wiliwili ni lewenivanua era mai qaravi mai na 100-130 nai wiliwili ni lewenivanua ka rawa ni ra curu e 5-10 na tauvimate ena loma ni yabaki oqo esa vakatoricaketaki sara na valenibula ka sa lai vakinilai e na nodra bula na lewenivanua”.

“Na yavu ni valenibula esa vakavinakataki ka vakabibitaki kina na nodra maroroi na lewenivanua ka vaka talega kina oira nai vakalesilesi”.

E kuria o Dr Prasad ni sa marautaka talega na kena sa voleka ni mai vakacavari na

vale ni maroroi yago ni mate ka sa sega ni cakacaka tu mai ena loma ni 4 na yabaki. Levu sara na veika e vakadikevi vakausivi na kena tabana vakalivaliva. E gadrevi talega na kena vakavinakataki na vanua ni vakasuci, ka sa vakaleqai toka na kena delavuvu ka dau sotavi na dredre ena gauna ni tau ni uca.

E sa tiko talega nai tuvatuva ena kena vakavinakataki na valeniwai e Daviqele, na kena sa vinakati me sa vakaotokai me valenibula na valeniwai e Soso, Naceva ka sa waraka tiko oira nai vakalesilesi ena kena yaco yani nai yaya ni veiqaravi kece

sara. E sa tiko takega nai tuvatuva ena kena vakavinakataki na nodra itikotiko nai vakalesilesi e Soso ka sa na biu toka ena tuvatuva vou ni yabaki vou vakailavo.

“Esa vakacagau tale tiko ga na kena qaravi na kena vakavinakataki nai tikoitko ni nasi e Nalotu, Yawe kei na kena vakadaberia na taqe ni wai kana rawa ni wali kina na leqa ni wai ena itikotiko ni veiqaravi.”

Sa vakavinavaka vakalevu o Dr Prasad ena vuku ni veivakatorocaketaki esa qarava tiko na Tabacakacaka Ni Bula kei na Veiqaravi Vakavuniwai ka yavutaki mai na tuvatuva ni Matanitu Cokovata .

DEI O ZABEEN KHAN ENA SUSU ME

Na susu manumanu e dua na bisinisi vakavurei lavo sara tiko vei ira na lewenivanua vakabibi ena vuravura ni cicivaki na bisinisi ka yavutaki ena vakayagataki qele. O Zabeen Khan e dua na dau susu me ena Muaira ni noda vanua. E tauri vola kena qaravi na cakacaka ena Otela, ia ni qai basika na Covid 19 e sega ni yalolailai ena kena tomani ka qaravi tale eso na itavi me vaka na susu Me.

Nikua esa qarava tiko o koya na bisinisi nona na turaga watina ka rauta ni 120 na Me. Ena veivuke e dodoliga yani kina na Matanitu kei na veiqraravi yalodina e vakayacora o Zabeen e sega walega ni vakatubura na nona bisinisi esa bau cau talega kina katuba ni tubu vakailavo ni Matanitu o Viti.

“Ena kena yaco mai na Covid 19 esa mai vesautaka saraga e levu naka, ka sa cegu talega kina na noqu laki veiqraravi ka sa tekivu tale ga kina na noqu sa vulica na gaunisala ni susu Me, e sega ni rawarawa ena vuku ni mate dewa na Covid 19 ka boleakalevu na veiqraravi ni saravanua, ia mai vuni yaloqu e vakadeitaka me'u sa lade ena gaunisla dodonu ena buturara ni kena cicivaki na bisinisi”.

Ena kena gadrevi na kila ka ena vanua ni veiqraravi a gole kina na nona ivola ni kerekere o Zabeen kina Matanitu ka gadreva kina eso na veivuke ena ruku ni (Agriculture Support Program). Na veivuke oqo e vupei koya sara vakalevu ena kena tara na nodra vale na Me me vakadeitaka

O Zabeen Khan na marama ka vakayagataka sara vakavinaka na veivuke mai na Tabana ni Teitei ka vaka kina na veivuke ni matanitu ena vuku ni susu manumanu.

na vanua ni nodra vakacegu vakabibi ena veiveisau ni draki.

“Na nodra ivakaruru e dua naka e moici keitou ka solia talega na edua na igu levu me na toso na veiqraravi ka me laurai talega na nodra bula vinaka na Me. Na veivuke ni matanitu esa solia vei keitou na yalo ni toso vakabibi nisa veivakuqeti tale tiko ga ena kena vakalevu taki na dau susu manumanu ena noda vanua.”

E kuria o Zabeen ni rau sa dau qarava

saraga vakavinaka na kena qaravi na nodra vurevure ni bisinisi, ka vaka kina e vica na tamata cakacaka ena kena qaravi nai teitei, na veitokoni oya esa vakavure kaukauwa saraga vei rau. Na kena qaravi na teitei e sega ni cakacaka ni lewe dua, esa taura ga na cakacakavata kei na vosota.

“Keirau vakavinavinaka kina Tabana ni Teitei ena Muaira ni noda vanua ena vuku ni veivakasalataki ka vaka kina na neimami bulagoci ena veivuke eso e vakarautaka na

Minisitiri ni Teitei, vakavinavinaka talega kina Matanitu ena vuku ni kena sa dau rogoci na neimami gagadre na dau susu manumanu ka yacovi keimami mai na kena veivuke”.

Esa veivakuqeti talega o Zabeen ki vei ira na noda meda vakayagataka vakavinaka na veivuke esa vakarautaka na matanitu mena rawa nida vuake kina na noda vuvale ka valuti talega na dredre eda lako curuma.

VUKEI OIRA NA LEWE NI YANUYANU E VANUABALAVU ENA GAUNISALA NI TEITEI

Na veivuke mai na Tabana ni Teitei ena kena ta na gaunisala ni teitei e Vanuabalavu.

Era lewe 37 na Dauteitei ena Yanuyanu o Vanuabalavu ena yasana o Lau e ra sa marau ena vuku ni kena sa mai vakavinakataki na nodra gaunisala ka vakaitavi kina na Tabacakacaka ni Teitei kei na Salasala ni Wai ka sa mai vakacavari sara ena dua na delana cecere.

E vakarautaka na Tabacakacaka ni Teitei na misimi kina na loma ni yanuyanu ka laki veiqraravi kina ena loma ni 3 na macawa.

“Oira na Dauteitei oqo e sega ni rawa nira tosoya na nodra teitei ena vuku ni kena sotavi iko na dredre, ena vuku ni vakadidike e ratou qarava na Tabacakacaka ni Teitei,

esa soli kina na Misini ena Yanuyanu o Vanuabalavu, e ra tekivu mera sa cakava na nodra gaunisala ki nai teitei, ka sa dua na veivuke levu sara vei ira.”

E kuria na Minisita ni Teitei kei na susu manumanu o Hon Rayalu ni ratou raica tale tiko ga na Yanuyanu o Lakeba kei Moala ena vuku ni kena mai ciqomi talega na nodra gagadre ena.

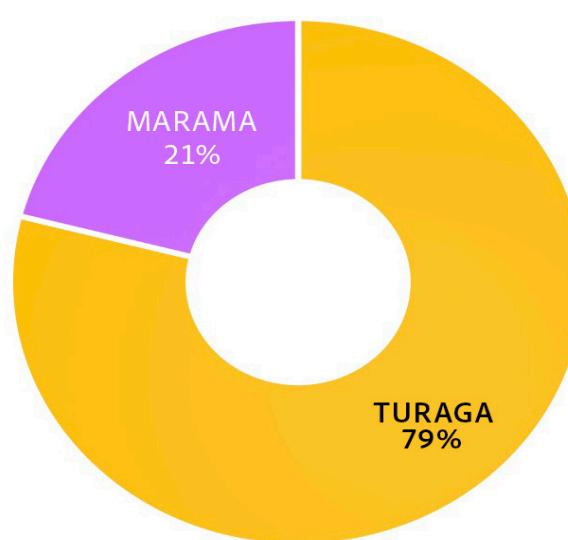
“E na gauna sana vakacavari kina na Yanuyanu o Vanuabalavu, keitou sana cakacaka vakaveivolekat i na veitabana kece ni Matanitu ka vaka kina na mata mai na veikorokoro ena vuku ni kena

vakavinakataki se ta na gaunisala kina vei vanua ni teitei ka vaka kina na kena vakarautaki na vanua mena teivaki.”

Era mai vosa talega na Principal Agriculture Officer ena Tokalau o Nimilote Waqabaca ena vuku ni kena sa vakacagau tiko na cakacaka ka sa tekivu talega na nodra cakacakatiki ira ena kena tuvani ka muri na porokaramu ni Teitei.

“E tiko talega na katavila ena vuku ni kena vakarautaki na qele, ka rauta ni 6 na eka na qele esa vakarautaki me vakatabakidua ena kena teivaki na tavioka ka ratou lewena e 8 na dauteitei mai na koro ko Malaka, Urone, Boitaci kei Narocivo.”

LEWENIVANUA ERA VAKAITAVI ENA KENA VAKARAUTAKI NAI VOLI.

VEIVUKE	VANUA
Commercial	13-Vualiku
Farmers Equity	18-Wasewase I Loma
Package	14-Mua Ira
Vakau ni	6-Wasewase I Loma
Voli(Exporter)	4-Mua Ira
	1-Vualiku
Vukei enai Yaya ni Cakacaka	12 Soqosogo Vaka-marama 10-Mua Ira 2-Wasewase e Loma
Yaqona Farm	12 na Dauteitei
Dau Loba Sucu	27 8-Mua Ira 16 Wasewase e Loma 1-Vualiku
Susu Oni	8 6- Wasewase e Loma 2-Mua Ira

MINISTIRI NI VEIVAKACAKACAKATAKI KEI NA MINISTIRI NI SUKA

Na veigaravi ni Tabana ni Suka ena noda vanua esa vakatabakidua na veigaravi vei ira na Dauteidovu ena porokaramu ni veivakatoroicaketaki ni veigaravi vei ira na Dauteitei. Na Tabana ni Suka esa ciqoma na tubu ni yabaki vakailavo vou kina \$70.1m.

E vica naka bibi e sa rawata na Tabana ni suka sai koya na nodra saumi na dauteidovu. Na Matanitu Cokovata esa tokoni ira na Dauteidovu ena veitikotiko ka veitokoni kina na Minisitiri mena vakavotukanatakina veidinadinati kei ira na lewenivanua. Oira na Dauteidovu era sa ciqoma \$21.75 na tani ena Mei ni 2024, ka laurai kina na veisaumi levu taudua mai na 2023 yacova sara na \$101.8 dua na ta i. Me vaka ni dodonu me soli tale e \$2.57 dua na tani ena gauna ni Diwali a digitaka na Matanitu me sana toso ena vuku ni kena sotavi na dredre kei na veiveisau ni draki ena kena sagai tiko ga me maroroi na dovu. Na Matanitu esa tosaya cake nai sau ni dovu kina \$1.43 na tani me rawa ni \$4 dua na tani, ka na rawa ni veivuke sara vakalevu ka veivakaujeti talega vei ira na Dauteitei. Na Tabana ni Suka ena noda vanua esa dua nai sausau levu na kena sa tubu kina \$105.08 dua na tani.

E na nodra tokoni na Dauteitei vou esa

O ira na Dautei Dovu mai na Vualiku kei na turaga Minisita Hon Charan Jeath Singh ena gauna mai soli kina na veivuke ni Dauteidovu ka dua nai tuvatuva levu ni Matanitu Cokovata.

vakarautaki e \$2,000,000 mai na yabaki vakailavo ni 2023-2024 ka 1.5 na milioni vei ira na dauteitei ena kena laurai ka vakavou ni lisi ni dovu ka 0.5 na milioni vei ira na dauteitei vou era sa qai tekivu teidovu. Ena kena wali na leqa sa vota kina na Tabana ni Suka e \$4,000,000 ena kena vakavinakataki na gaunisala.

E dua na Dauteidovu e Vunika Labasa o Shamal Chand yabaki 29 dua e vakayagataka sara vakavinaka na veivuke oqo mai vei ratou na Tabana ni Suka. E vakavinavinaka

taka o Mr Chand na Matanitu ena vuku ni kena vakadrodroi yani vei ira na veivuke. E mai volia talega o Mr Chand e 19 na eka na qele ka sa tubu talega kina na nona tani kina 200.

“Na noqu mai ciqoma na veivuke oqo ena vakamamada taka nai colacola ka vakarawarawataka talega na kena saumi lesu na dinau(loan), ka vuake na noqu vuuale ena kena maroroi nai lavo”

Esa tuvatuva ka na Tabana ni suka ena vuku ni kena na vakadrodroi yani vei ira na

leweni vanua na veivuke oqo vakabibi oira na Dauteidovu e Rakiraki me ra kauta yani enai qaqi ni suka e Rarawai. Esa tiko talega na porokaramu ena kena vakakawabokotaki na co ca, ka ra vakamasuti na Dauteitei ena kena vakayagataki vakamatau .

Sa vakamamasu o Mr Chand ena kena vakayagataki vakavinaka na veivuke mai na Tabana Ni Suka me na rawa ni valutu na veidredre e dau lako curumi ena noda vanua ka vaka kina na noda dui vuvale.

SEGA NI RAWARAWA NA 33 NA YABAKI

O Mr Waisea Seavula, Mr Nacalino kei Mr Jo Fong e ratou mai wasea toka nai talanoa vakaciriloloma me baleta na veigaravi mai an Vatukoula Gold Mine.

Edua na tuvatuva e ratou tuvana na Minisitiri ni Veivakacakacakataki ka vaka kina na Matanitu Cokovata sai koya na kena soli lesu na nodra I lavo na dau cakacaka ena Vatukoula Gold Mine ka tauri tu mai ena loma ni 33 na yabaki sa sivi. Ena yabaki oqo e ratou mai ciqoma kina e \$3.6 na milioni na dola.

Era vakaraitaka na Fiji Mine Workers Union kei ira na lewe ni itikotiko e Vatukoula na nodra vakavinavinaka ki na Matanitu Cokovata ena vuku ni kena sa rogoci na nodra masu ena kena sa mai ciqomi e dua nai wase ni nodra I lavo. Na Kaukauwa ni Kalou, na vakabauta lailai e koto ena nodra bula e rawa toka kina ni voroki kina nai lati vakapolitiki, nai lati ni dredre era curuma mai na lewe ni soqosoko na mosi ni mavo na tagiyaso era vakila ni kalou e tu raviti ira ena veigauna tauoko.

E vakaraitaka na turaga yabaki 77 o

Nacalino mai na yasana o Namosi kei Waisea Seavula yabaki 80 mai Nadarivatu sega ni gauna rawarawa na vakabesebe se me baleta na keli koula ena yabakin 1991 ka okati kina e 368 na tamata cakacaka. E rau vakaraitaka ni gauna oya esa tiki ni gauna vinaka ga ni vosota, na dredre ni cakacaka ena loma ni qele ka rauta toka ni 30 na silini ena loma ni dua na macawa, ka sega niu veiraoura kei nai sau ni bula.

E tekivu cakacaka o Nacalino ena gauna sa qai yabaki 18-kina, ka vakasamatatakna lesu na gauna oya sa duanaka na kena sotavi tu mai na dredre ia mena rawati ga na sau ni bula ka levu vei ira nai tokani vakacakacaka era I vurevure ni lavo tudei ena loma ni vuuale.

“Keimami sega ni dau vakayagataka nai yaya ni tataqomaki ni cakacaka, sega ni veiraoura nai sau me keitou bula kina, dina ni sega ni dodonu ia keitou sa tutaka ga na neitou dodonu”.

“Na noqu cakacaka sai koya na kena vakadavori na sala ni sitima ni vanua ka kauta cake mai na datu mai na loma ni qara ki cake, au cakacaka tu ikeia ena dua na gauna balavu sara ka ramusu kina na yavaqu I matau ka buwawa talega kina na mataqu ena yasana I mawi”.

“Au lesu I vale sa ologi au voli na mavo ka sa solia vei au na kabani meu laki veigaravi kina sitoa, sa dua na gauna dredre ka keimami sa naanuma me keimami sa vakabesebe ena cakacaka, ia au nanuma nina saumi na noqu mavo, e mai leqa na noqu radini vale ena gauna oya sa dua na gauna dredre ena loma ni vuuale oka talega kina nodratou sa sega ni vuli na gone”.

E dua talega nona vakamacula o Waisea Seavula ka drodro toka vakayauyau na wainimatana ni vakasamatatakna lesu na gauna dredre era lako curuma mai.

“Sa sega ni keimami na qai cakava rawa e duanaka, sa kaukauwa na cakacaka, lailai nai sau, ka keitou sa gadreva me sotavi na

nodra gagadre na lewe ni vuuale mena dua na ka vinaka sa tu mai liu vei keimami”.

Na Peresitedi ni Fiji Miner Workers Union o Mr Josefa Sadreu e dua talega vei ira na tagica tu mai ka tokona tu mai na nodra gagadre na na tamata cakacaka ka rogoci talega na nodra vosa.

“Oqo e dua na gauna ni duavata kei na sasaga vei ira kece na tamata cakacaka, keitou kila ni dodonu me keitou valataka na nodra dodonu, sega walega vei ira na tamata cakacaka e Vatukoula na nodra dui vuuale talega. Na vanua ni cakacaka e sega soti sara ni vinaka ia ka keimami vakadeitaka ni keimamina kauta mai na veisau”.

Dua nai lakolako balavu, levu vei ira na tamata cakacaka era waraka tu mai vakabalo, ena guilecavi dredre vakadua na vua ni nodra cakacaka. E vakavinavinaka taka o Mr Sadreu na matanitu ena kena sa vakacegui na nodra gagadre na tamata cakacaka ka saumi talega nai lavo era waraka makawa tu mai.

Lavo Votai vei ira na Daukelikeli mai Vatukoula

\$9.2M

Levu ni Lavo e Saumi

Era na votai ki vei ira yadua na lewe 368 na Daukelikeli e ra vakabesebe voli mai Vatukoula e \$25,000.00. E saumi ena tuvatuva vakailavo ni yabaki 2024-2025 e \$10,000 ka na qai saumi na vo ni \$15,000 ena Tuvalu Vakailavo nai 2024-2025.

KAU LESU MAI NA BOSE LEVU VAKATURAGA

E mai cegavi e dua na drau ni veva vou ena Tabacakacaka iTaukei , Tovo kei na Iyau Vakamareqeti ka cakacaka vata kina na Matanitu Cokovata ena kena sa kau lesu tale mai ena noda vanua na Bose Levu Vakaturaga ni oti e 16 na yabaki.Na Matabose oqo e dua na Matabose bibi me vaka nira lewena kece tiko na veituraga kei na Marama Bale mai na loma ni 14 na Yasana oka talega kina na yanuyanu o Rotuma.

“E mai vakacegui tu na Bose Levu Vakaturaga ni oti e 16 na yabaki, ka sega tu ni mai qaravi e vuqa sara nai tavi ena kena vakatulewa taki tu na noda iyau sa gole ga mai eso na vakatulewa ni matanitu sa ratou veisautaka na lawa me baleta na noda iyaubula, ivarakarau ni bula ka bau mai oka talega kina na yaca e da dau kilai tani kina na Itaukei.”

Na nona ivakamacala na Jiameni ni Bose Levu Vakaturaga o Ratu Viliame Seruvakula ena vuku. I veitalanoa me baleta na cavu isausau esa qarava na Tabacakacaka Itaukei ka vaka kina na Matanitu Cokovata.

Na gauna nikua sa mai tauyavu na Bose Levu Vakaturaga ka sa toso sara tiko na cakacaka sa makare mi na wai.E mai basika sara tiko e vica na kawai mai vei

ira na veituraga bale kei Viti me baleta tiko na bula raraba ni kawa Itaukei. E dua nai tavi e raica sara tiko vakabibi na Bose Levu Vakaturaga sian koya na kena laurai meda vakayagataka vakavinaka na noda Iyaubula ka maroori vibnaka tiko na veika e baleti keda.

E vica na ulutaga bibi e mai veivosakitaki ena Bose sai koya na kena vakalesui

lesu mai na lawa me maroroya na noda I Yaubula kada mai vakila vinaka na kena yaga na kawa Itaukei. E dua talega na tikina sai koya na kena laurai na lawa ni kelikeli(Minning Act, Fiji Pine Act) ka vaka kina na wasewasei ni lisi.

“E dua talega nai tuvatuva mena vakayacori sai koya na nodra tuberi nai Sausauvou ni Vanua,ka 5 na sitivikitika

ka yacova sara na Diploma ni veiuitaki vakavanua(Traditional Leadership)”.

Esa vakaraitaka o Mr Seruvakula na nona gagadrea ena kena veitauriligataki na kena maroroi na noda I tovo, vosa na kawa Itaukei.Na Matabose oqo ena kena gadrevi kina na nodra vakamatantu taki na veituraga bale ena noda vanua. Sa tuvatuva ka talega ena kena

Oira na lewe ni Bose Levu Vakaturaga ena kena vakayacori nai mata ni bose e Deuba ena Veverueri ni yabaki oqo 2024. Taba: Itaukei

TAWANI TALE NA VEITUTU VAKATURAGA

Me vaka na gagadre ni Bose Levu Vakaturaga kei na ituvatuva ni Tabacakacaka iTaukei me vakatawani na itutu ni veiuitaki vakavanua, esa cavu I kalawa kina na Tabana ni Veitarogivanua ena kena sikovi na veidelaniyavu vakaturaga. Na sasaga levu tale tiko ga ni Matanitu Cokovata sai koya na nodra nanumi na kawa Itaukei kei na veiwakanai.

Veivagunuvi Vunivalu na Tui Kaba

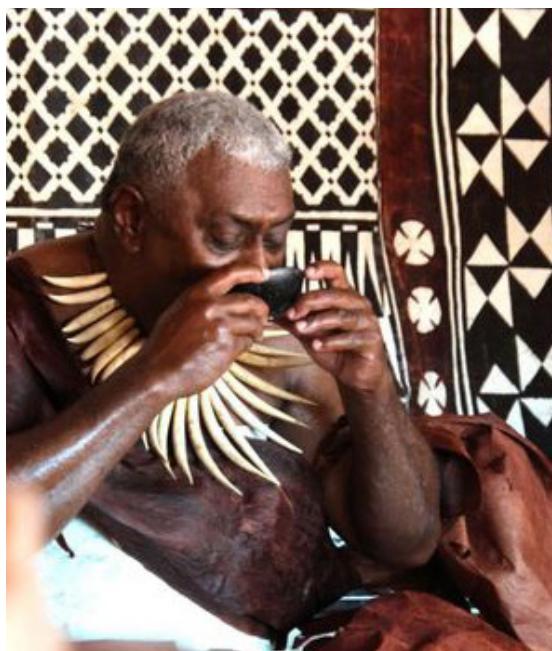
Veivagunuvi vua na Turaga Bale na Vunivalu na Tui Kaba. Na ika8 ni Maji 2023, e maqusa na yanuyanu turaga e Bau ena vakarautaki ni soqo ni Veivagunuvi vua na Turaga Bale na Vunivalu na Tui Kaba.

Era sa tadu na veimata vanua ina nodra veimataki, na matanitu vanua o Kubuna; ena colati ni vuanivanua. Era tadu na Marama Bale na Rokotui Dreketi ina nodra veimataki i Vunivau nodra itikotiko na Turaga Tunitoga, ena kena veiwakanai ena kena marautaki na kena sa mai tawani tale nai tutu ni oti e 33 na yabaki.

Veivagunuvi -Tui Vabea

Sa mai tawani tale na nodra idabedabe vakaturaga na Tui Vabea ena vanua o Koroivabea ena nodra sa mai vagunuvi o Ratu Ilitomasi Verenakadavu.E ratou kawa ni qase ko Bulou Elenoa Misikini ka ra vagunuvi taumada ena ika9 ni Januari, 2009 ni bera ni ra mai vakacegu ena yabaki sa oti.

Nira sa gunuva oti na bilo,sa qai tuberi e rua na kena kamunaga me itatau vakavanua. Na kena imatai eratou a tubera na uvale vakasauturaga me tataunaki kina na vanua o Koroivabea ka kena ikarua e tubera na vanua o Naturu,ni oqo e salamuria na nodratou itavi vakavanua vua na Turaga na Tui Vabea.Totoka ni da sarava na nodra dei tu na vanua veiwakanai oqo kei na nodra itavi kina vanua ka

Na Turaga na Tui Levuka o Ratu Etonia Rokotuinaceva ka ra mai tawana nai tutu vaka Tui Levuka ni oti e 31 na yabaki.

matanataki kina na bula ni solesolevaki kei na itavi ni vakabula vanua kei na nodra vakaitavitaki tiko na itabagone ena itavi bibi qo.

Tui Levuka

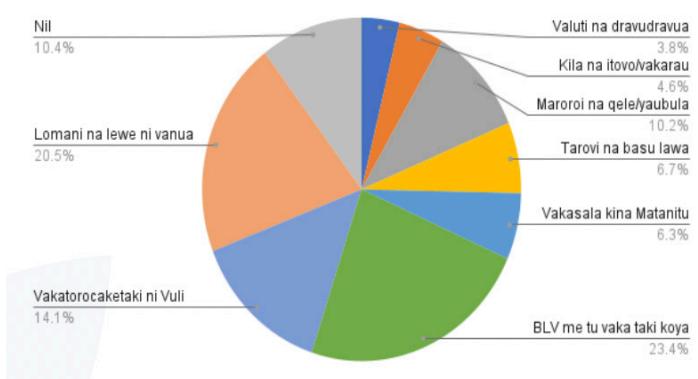
Era sa buli ka vakinikori o Ratu Etonia Seru Rokotuinaceva ki nai tutu Vakaturaga na Tui Levuka. E soqo na Vanua, Lotu kei na Matanitu ena nodra mai Duavata kei na dela ni vanua o Nabukebuke ena nodra buli na Turaga na Tui Levuka.

Era a buli taumada na Turaga na Tui Levuka enai ka 5 ni Okotova, 1993 o Ratu Kolinio Rokotuinaceva ni se bera nira qai mai vakacegu ena yabaki 2008,ia sa mai nona na lagilagi o Ratu Etonia Seru Rokotuinaceva ka nisa mai oti e 31 na yabaki na kena mai vakayacori tale na veiqravu cerecere vaka oqo.

TURAGA NI YAVUSA ERA SA VAKADEITAKI VAKAMATANITU

YASANA	Wiliwili ni Turaga ni Yavusa Era sa Vakadeitaki Vakamatanitu
BA	109
BUA	63
CAKAUDROVE	96
KADAVU	73
LAU	44
LOMAIVITI	53
MACUATA	94
NADROGA	81
NAITASIRI	64
NAMOSI	12
RA	60
REWA	63
SERUA	20
TAILEVU	90
Kedra Levu Taucoko	922

Na veiqravu cava soti e dodonu me vakaitavi kina na BLV me vakaibalebale kina nomuni bula ena veisiga?

VAKAYACORIENA VUALIKUNA RAILLESUVI NI MATANITU ITAUKEI KEI NA LAWA NI VEIKA VAKAITAUKEI(FIJIAN ADMINISTRATION)

Eratou sa tekiyu vesiko voli na Tabacakacaka Itaukei, Tovo kei na Iyau Vakamareqeti kina loma ni 3 na Yasana ena Vualiku ena vuku ni kena Railesuvu na Matanitu Itaukei ka vaka kina na Lawa ni Veika Vakaitaukei. Oqo e oka kina na Yasana o Cakaudrove, Bua ka vaka kina na Yasana Vakaturaga o Macuata

Nai naki levu sai koya mena vakauqeti na kena sauvaki se solevaki na veiqaravi ni veitabana era okati ena Matanitu Itaukei. E dua tale sai koya na kena maroroi ni noda dodonu na kawa Itaukei gagadre kei nan nodra vakanuinui oira na Itaukei kei na Duikaikai.

Era osota yani na lewenivanua na Valevakoro e Yaroi, Nasavusavu ena kena laki rogoci na nodra nanuma na lewe ni Yasana o Cakaudrove. E vakaraitaka na Turaga ni Yavusa Navadra o Ratu Jope Tuitoga e sana gadrevi saraga na kena tovolei mena laurai tale mada na veilawa ni Koro ena vuku ni veika e sa tara tiko se sa sotavi iko ena noda veikorokoro.

E laki vakacavari na Railesu kina loma ni Yasana o Bua ka laki qaravi ena Naulumatua House. E ra vosa tikona na Turaga na Tui Bua o Ra Makutu Nagagavoka. E dua

naka e vakabibitaka tikona I koya na bibi ni Matavuvala.

“E na yaga mera t na tuberi se vuli ni bera nira tauyavutaka na nodra dui vuuale, ka mena veisemati vata na lotu”.

Era kawai tale tiko ga ena vuku ni kena sa luluqa tiko na noda I tovo kei na vosa ka me na raica na Matanitu iTaukei, e dua talega na tikina era vakabibitaka si koya na kena

laurai me vakamanitutaki na Bose Vanua. Era vakaitavi tale ga na Jiameni ni Bose Ni Yasana o Sitiveni Lalabuli ena kena laurai na Lawa ni koro mena rawa ni maroroi na noda Koro.

Sa vakavinavinakataki na tolu na Yasana ena Vualiku ni noda Vanua, Cakaudrove, Bua ka vaka kina na Yasana o Bua ena vuku ni kena soli tiko na gauna ena kena vuku

ni nodra mai vakaitavi ena cakacaka ni Raillesuvu ka vaka kina na veitokoni mai na dui Valenivolavola ni Yasana.

E sa veiutataunaki talega kina vo ni Veiyasana ena noda vanua ena kena sa biu tiko nai tuvatuva ni kena na sikovi ka bulagoci talega na lewenivanua enaqi tuvatuva mai na Tabacakacaka Itaukei.

DOLAVI NA NODRA AKAUDE NI VAKATUBUILAVO NA ITAUKEI NI YAUBULA

Era veitataunaki voli nai Vukevuke Ni Minisita Ni Itaukei, Tovo kei Na Iyau Vakamareqeti, Hon Isikeli Tuwailau me baleta na nodra vukei vakailavo na Taukeni Yaubula ena noda vanua.

Nai matai ni ulutaga era vosa tiko kina sai koya na veibolebole era sotava na taukeni Yaubula sai koya na kena vakailavotaki na sasaga mera vakavure Bisinisi ena nodra Iyaubula ka tarai cake kina na Bula ni Kawa Itaukei. Me yacova mai ena gauna oqo sera sega tiko ga ni dodoliga vakailavo na veibaqe kei na veitabana vakailavo eso ena vuku ni ririko e tiko ena kena soli nai lavo. Na ririko saka oqori e vakavuna tiko na kena sega ni yacovi saka tiko na tuvuka ni veivakatoricaketaki kei na rawa ka vei keda na Kawa Itaukei.

Era kuria ni gauna e mai tekiyu veiqaravi kina na Matanitu Cokovata esa tuvani talega kina eso nai walewale matau mena vakamuri mena rawa ni vakavotukana kina na vei sasaga oqo. E mai kacivi ena yabaki sa oti(2023) nai sevu ni gauna mera bose vata kina na Mata Ni Yaubula ena noda vanua ka sa mani duvata ne sana dolavi e dua na nodra akaude na Itaukei ni Yaubula. E sa mani laki veitalanoataki ena National Economic Summit ka vakadonua na Bose Levu Vakaturaga ka qaravi ena yanuyanu o Bau. Esa mai vakadonuya talega na Bose Yaco me sana vakayacori na Vakadidike ni na rawa ni vakavotukanataki na vakatutu me dua na nodra baqe na Taukeni Iyaubula.

“Na Tabacakacaka Itaukei esa vakadadamuria na nodra I walewale ni nodra veiqravi na noda qase, oya na cakacaka ni solesolevaki ka vakatokai tiko na Solesolevaki Framework”.

“Na nodra vukei na Taukeni Qoliqoli e veitomani mai kina na Tabacaka iTaukei,

Na vuli kara vakaitavi kina na Taukeni Iyaubula ena kena gadrevi me maroroi na noda Iyaubula. Taba: DINFO

Na Matabose ni Qele Maroroi(ITLTB), Matabose ni Lavo Maroroi(TTFB), Tabana Ni Vakatubuilavo ni Itaukei(FHL), Koronivuli ni Veivakarautaki mai Nadave(CATD) ka vaka kina na Valenivolavola ni Veitarogivanua, Wai kei na Iqoliqoli”.

E tomava o Hon Tuiwalevu ni votavota vakailavo e \$1000,00 ina Tabacakacaka Itaukei ka mani vagolei sara kina Tabana Ni Vakatubuilavo ni Kawa Itaukei(FHL) me qarava na vakadidike. Sa qarava vinaka na FHL na vakadidike me baleta na kena vakaduri na Baqe ni Itaukei ni Yaubula kei na Vakaduri ni Bisinisi lalai se MSME.

“E ratou qarava talega na vakadidike na Invex Business Solutions ka vakadeitaki rawa ni na vakaduri e dua na baqe me tagava na nodra gagadre vakailavo na iTaukei ni Iyaubula kei na vakaduri Bisinisi lalai tale eso”.

Na vakatutu ena ripote ena qai laveti

kina Bose Yaco me veitalanoataki ka vakatulewataka na ituvatuva me cakacakataki. E tiko talega na vakatutu me na tuvai koya kina vakamatau na matanitu me vaka na kena vakarautaki e dua na tobu ni veivuke vakailavo se credit-enhancement scheme kei na vanua me bucini kina na vakaduri bisinisi se Incubator/accelerator training facilities.

E mai tinia o Hon Tuiwalevu sai koya na kena tuvani ka vakamuri na tuvatuva ni veivakatoricaketaki kana veisautaka vakadua na buturara ni cicivaki bisinisi ka na vueta na rawaka vakailavo ni Itaukei e Viti.

Sa qarava tiko na Vuuale levu ni Tabacakacaka iTaukei na kena sol- evaka yani na noda veisiga ni mataka kei na Kena dolavi na vei katuba e so me rawa da vuukei kina vaka ilavo kei na veivakatorocaketaki. Edua na kena vakarautaki kena tauyavutaki na iTaukei Wealth Fund kei na Land

Development Fund ka ratou qarava na Matabose ni Qele Maroroi. Na veivuke ni Tabacakacaka iTaukei ena kena vakatorocaketaki na noda vei- koro Village Improvement Scheme. Na kena tauyavutaki erua na facilities ena Merchant Finance ka vaka- tabakidua ena Vanua kei ira Marama kei na kena vaqarai na makete kei na vakarautaki na vei katuba ni veivuke eso.

Esa mai cavu isausau ena yabaki oqo na Tabacakacaka Itaukei, Tovo kei na Iyau Vakamareqeti ena kena sa mai vakadeitaki na Itaukei Resources Owners Forum ka sa mai tavoci talega kina e rua tale na tabana vovou ena loma ni baqe ni Itaukei na Merchant kei na kena sa mai sainitaki na veidinadinati kei na Fiji Development Bank. Ena kena sagai mena laurai na vanua sa toka kina na noda Itaukei ni Yaubula ka vakabibi na veiqravi cava e gadrevi mena vuukei keda noda ciciva yani na vuravura ni bisinisi.

TABANA NI BISINISI

Na Vunilewa ni Star Hospitality o Anand Sami Kumar ena nona vakamacala taka tiko na nodra Bisinisi ka veivuke talega kina na Matanitu.

E sega dina ni ka rawarawa nida ladeva na cakacaka vakabisinisi, ni na gadrevi kina na bula ni vosota kei na bula vakaivakarau. E sa rui bibi na bula ni mamaroroi, ni oqo edua na malumumalumu levu vei keda na kawa itaukei, baleta ni veika lelevu eda rawata edau vakayagataki vakatabakidua kina noda bula ena veisiga.

E levu vei ira na daunibisinisi era vakaraitaka ni dodonu meda na dau maroroya e 60% ka vakayagataka e 40%. Na Bisinisi e dau gadrevi sara kina vakalevu na bula vakaivatuva, ka mena matata sara vakavinaka na cava ena dodonu mona cakava ka mena vakaivatuva taki na kena caviukalawa.

Ena loma ni yabaki vakailavo ni 2023-2024 e laurai ni lewe levu sara era vakayagataka na veivuke oqo ena duidui porokaramu era cakava. E 5 nai wasewase lelevu ni veivuke

- o Young Entrepreneurship Scheme - \$100,000;
- o National Export Strategy - \$200,000;
- o Integrated Human Resource Development Programme - \$1 million;
- o Northern Development Programme - \$1 million; kei na
- o Trade Enhancement Programme - \$300,000.

E levu sara era sa vakila na vinaka ni kena ciqomi na veivuke vaka oqo kara vakavinavina kina ena Matanitu ena vuku ni nodra nanumi tu na lewenivanua ena vuku ni veivakatorocaketaki.

E mai dua talega na nona vakamacala ni Vunilewa ni Star Hospitality Limited o Anand Sami Kumar, ena vuku ni veivakatorocaketaki ena Tabana ni Bisinisi ena noda vanua. E teku na nona bisinisi ena 2010 e teku ga ena dua na sasaga lalai ni bera ni tete na veiqaravi me dua na dauvolivolitaki ena veiotela ena noda vanua.

E teku taumada ena kena vakarautaki nai sulu vei ira na veiqaravi ena Star Hospitality ena ruku ni nona veiutaki ka sa toso talega kina na kabani ena kena tadola tale na veimatani katubamera volivoli talega na veikabani.

“Na Bisinisi e suitu ni bula vakailavo ni noda matanitu, vei keda oqo e dua nala esa vakamatautaki, vulici ka vaqarai eso na sala mena sotavi kina na nodra gagadre na lewenivanua.”

E na veiyabaki sa sivi e sotavi talega na dredre ena kabani sai koya na kena dau yaco na leqa tubukoso, ka vaka kina na leqa vakailavo e vakadredre taka na kena

cici na bisinisi. E vakamatatataka talega o Kumar ni porokaramu ni National Exporter Strategy e vakarautaka na gaunisala ni bula eda na gadrevi. E vupei ratou ena kena cicivaki na bisinisi ena gauna ni dredre. Me vaka nida dau ni bisinisi e dodonu meda tu vakarau ena kena na tubu na veika era gadrevi mai na veimakete.

“Na neitou tuvatuva sai koya na kena sagai mena toso tale na rawaka e sa rawata tiko

mai na Star Hospitality, sa volia rawa talega na kabani e dua na tiki ni qele ena kena gadrevi me vakalevu taki na veiqaravi”

Keitou vakavinavina kina Matanitu ena vuku ni kena vakadrodroi mai na veivuke oqo mena rawa ni tubu na kena qaravi na bisinisi vakabibi ena kena rawa ni wali kina`o na leqa eda sotava tu ena gauna nikua.

POROKARAMU	LAVO E VAKAYAGATAKI	LAVO E SOLI	YACA
YES	\$100,000	\$136,157.53	1. George Fong – TicketMax 2. Vinooda Senewiratne - Valor Athletics 3. Munesh Prasad - Cocosip 4. Rasalato Yanuyanuria – Aswhy Enterprise Anuragh Kumar
NES	\$200,000	\$190,883	1. Niddos No. 1 Suppliers Qito Sportswear
IHRDP	\$1,000,000	\$1,540,965.67	1. Mataqali Tauyasa Investment Co-operatives Limited 2. Fijian Surf Company Limited 3. Wailailai Flats Cane Producer Co-operative Limited 4. Lawaco Co-operative Limited 5. Deepak Farmers Co-operative Limited 6. Korotolu Co-operative Limited 7. Narocivo Co-operative Limited 8. Futuristics Farms 9. Koronubu Cane Farmers Co-operative Limited 10. Narocake Co-operative Limited 11. Vunidrala Holdings 12. Mick Transfer and Tours 13. Ocean Island Warrior Tours 14. Nakita Farmers Co-operative Limited 15. Avish Poultry Farm 16. Wailevu Cane Farmers Co-operative Limited 17. Varavu Farmers Co-operative Limited 18. Tokatoka Namara Development Pte Ltd 19. Vurabere Investment Pte Ltd 20. Nautilus Adventure Tours Pte Limited Yalodu Enterprise Company Pte Ltd

TABANA NI VULI

TOKONI NA TABANA NI SAUMI CURUCURU NI VULI(TERTIARY SCHOLARSHIP & LOANS SERVICES)

Na nodra tuberi cake na gone e sega ni nodra itavi walega na qasenivuli; sa nodra itavi talega na itubutubu kei na dauveisusu.

Me vaka e dau tukuni tu, e taura e dua na itikotiko taucoko se koro me susuga cake e dua na gone. E dodonu me ka bibi taudua ena veivuvuale ni kawa i taukei ena gauna oqo- na kena cuqeni ka tokoni na vuli vei ira na lueda.

Levu na gauna era sa sau vakaogai ira nai tubutubu na veika tale eso ka sai karua toka nika na vuli. Na Matanitu Cokovata esa cavuikalawa ena kena tokoni tiko ga na vuli mena levu na veika vivinaka e basika ena veivuvuale ka vaka kina na noda Matanitu Cokovata.

E vica nai tuvatuva e ratou biuta na Tabacakacaka Ni Vuli ka vaka kina na kena railesuvi e vica na lawa mena laveta cake kina nai vakarau ni veiqravi.

- Na kena Railesuvi tale na lawatu me baleta na Vuli(Education Act)
- Railesuvi na Fiji National Technical Vocational Education Training.
- Sainitaki ni veidinadinati me baleta na vosa vaka Jaina (Chinese Language Education) mai na Matanitu o Viti kei na Matanitu o Jaina ka vaka kina na Tabana Ni Vuli.
- Na Tomani ni kena soli nai Vodovodo vei ira na Gonevuli
- Nodra kau lesu nai talatala ena veikoroniwuli ni matanitu ena noda vanua.

TABANA NI VEIQARAVI NI VEIVAKASALATAKI KEI NA RAWAKA(2024).

- Railesuvi ni Lawatu me baleta na noda Vosa.
- Railesuvi na Lawatu me baleta na nodra vakacurumi na gone ena veikoroniwuli.
- Railesuvi ni Lawatu ni Volavakarau e Koronivuli.
- Railesuvi ni Voladusidusi ni vei liuliu ni koronivuli.

Na railesuvi ni lawatu oqo e yavu ni kena vakavinakataki cake na ivakarau ni vuli ka vakadeitaka ni na sotava na gagadre ni gauna oqo. E vakaraitaka na kena dau sotavi na gagadre ni lewenivanua ka tuvanaka na ituvaluva ni vuli ena veisiga ni matakia.

Railesuvi kei na Vakayagataki ni Lewenivuli

- Railesuva na 33 na lesioni ena veikalasi kece.
- Railesuvi ni Vuli kei na Lewenivuli mai na kalasi 1-7
- Na kena vakabibitaki ena kena railesuvi na veilesoni mai na veiyabaki ka laurai nina vakatoroicaketaki na macala ni vuli ena vei tagede kece sara.

Emai cavu isausau talega na Tabana ni Vuli oqo ena kena sa laurai nisa tete sara tiko vakatotolo na nodratou veiqravi ka ra sa vakila sara tiko na gone na vinaka ni kena vuksi na kena saumi na nodra I curucuru ni vuli.E levu talega na veitkonni e laurai mai na veitabana tale eso ena vuku ni kena gadrevi tiko ga mera arawa cakacaka na gone era vakarurugi ena porokaramu oqo.

1. Veitokoni na Fiji Airways

E dua na veidinadinati e ratou sa biuta vata na TSLS kei na Tabana ni Vuka ena noda vanua (Fiji Airways) enai ka 28 ni Veverueri , 2023 ena kena vakarautaki na sala me ra na vakacacakakataki na gone era tiko ena ruku ni porokaramu oqo mera pailate ka idinu talega.

2. Na Fiji Institute of Chartered Accountants(FIC)

Erau sa mai kacivaka na FIC kei na TSLS e dua na tuvatuva me baleta na cakacaka kei na veivakatoroicaketaki kei na toso ni cakacaka ni veika vakailavo e Viti. Na cakacaka oqo e sa mai Saini taki talega na kena veidinadinati ena usutu tiko ga ni kena tokoni kana yaga vei ira na daunilavo kei na kabani.

3. Veitokoni talega na Engineers Fiji

Sa Saini taka talega na veidinadinati na TSLS kei na EF na veidinadinati me baleta na cakacakavata ka me vakabuabulatata talega na noddra lade yani ena vuravura vakaijinia na gone.Na veidinadinati oqo ena vakataro na veitukutuku kana rawa nina rawati na sikolasivi ni

Prime Minister Honourable Sitiveni Rabuka (right) with His Excellency the President, Turaga Bale Tui Cakau Ratu Naiqama Lalabalavu (left) and Speaker of Parliament, Honourable Justice Filimone Jitoko. Photo: DINFO

porokaramu oqo.

4. Veitokoni talega o Ositerelia kei Niusiladi

E rau sa vodo talega mai ena waqa ni kena tokoni na vuli ka sa sainitaki talega na vola ni veidinadinati(LOA)na TSLS kei na Univesiti of Canterbury e Waikato Niusiladi ka vaka kina na Univesiti e Canberra. Na kena usutu levu sai koya na kena vakarabailevutaki na nodra rai na goine era tiko ena ruku ni porokaramu oqo.

5. Vakarautaki na

cakacaka.

Na TSLS kei na Minisitiri ni veivakacakakataki e dua na veidiandinati ena nodra na rawani cakacaka vakagauna(part time job) ena loma ni 20 na yaua 1 na macawa .E mai tavoca na Minisita ni veicakacakataki Hon Agni Deo Singh, ka dodonu mera ciqoma na gona na veivakadonui mai vei ratou bna TSLS.

6. Saumi Lesu na Dinau ni Vuli

Esa mai veitalanoataki ena Bose Yaco ena 17 ni Januari , 2023 ka sa mai dua talega na kena komiti

mena raica nai tuvatuva ena kena bokoci na dinau ena TSLS.E laki veitalanoataki talega ena Bose Yaco ena kena raici lesu na lawa.

- Oira na gonevuli era sa sauma kece na nodra dinau esana boko na yacadra.

• Vei ira na gonevuli era se bera ni sauma e dodomu mera na cakacaka ka veiqravi ena matanitu o Viti me veitaudonui vata kei na nodra veidinadinati.

• Oira na gonevuli era sa vakaitikotiko mai sana dua ena rawa ni vagolei vei na dui nodra guarantors.

2024 Schemes - New Financial Year

Grants

Micro Qualification / Competency Based Training Scheme

1800

Apprenticeship Scheme

400

Total Grants

2,200

Scholarships

Masters & PhDs by Research Scheme

30

Merit Based Overseas Scheme

40

Merit Based Higher Education - Level 7 Local Scheme

700

Merit Based Skills Qualification Scheme

200

Students with Special Needs Scheme

20

In-Service Scheme

50

New Scholarships Schemes Replacing Study Loans Scheme

Higher Education (Level 7) with minimum cut off Mark Scheme

2200

Skills Qualification Based on Offer Letter Scheme

2780

Tuition Only Hardship Assistance Scheme

2600

Total Scholarships

8,620

Study Loan

In - Service Scheme

100

Total

10,920

VEIQARAVI NI TABANA NI WAI

Esa mai vakacavari talega na kena vakavinakataki e vica nai vakaso ni wai e na Mua Ira ni Noda Vanua ka tiki ga ni veivakatoroicaketaki esa karava tiko mai na Tabana ni Wai kei na Matanitu

Cokovata.E na yabaki vou vakalavi e votai kina Tabana Ni Wai e \$259.4m. Sa vakacavari eso na cakacaka ka sa tomani tale tiko na kena vakacavari na kena vo.

VANUA	LEVU NI LAVO	LEVU NI LEWENIVANUA
Waiwai Treatment Plant Ba	\$9.6m	46,105
FNPF Pipeline Works	\$0.2m	600
Vanuakula- Drasa Pipeline	\$0.2m	600
Malomalo Village	\$0.74m	480
Olosara Sewerage Sigatoka	\$0.1m	350
Elevuka- Khalsa Pipeline Ba	\$0.3m	3,000
Navakai Desludging Nadi	\$725k	37,000
Natabua Desludging Lautoka	\$3.46m	43,000
Backup Genset Installation	\$3.1m	Lautoka, Sigatoka, Nadi, Ba
Blackrock Sewer Nadi	\$3.1m	Nadi
Tagitagi Watermain Upgrade Rakiraki	\$2.86m	Tagitagi, Tavua(1000)
Navo and Nasau Project	\$3.1m	300
Malake Submarine crossing Rakiraki	\$1.1m	Nadi
Vunakailo Project Lautoka	\$0.15m	200
Velovel Extension Lautoka	\$0.15m	250
Yalava Nalagi n Samusamu Project Sigatoka	\$0.56m	Sigatoka
Elevuka to Khalsa Ba	\$0.3m	100

Taba: Tabana Ni Wai

Na kena sa vakayacori tiko na cakacaka ni Vunakailo Water Project kana walia na leqa vei ira na vakaitikotiko e kea.

RA VAKACEGUI MAI VUNAKAIFO

Edu na sasaga e ratou sa sasaga sara tiko kina vakalevu na Tabana Ni Wai ka vaka kina na Matanitu Cokovata me wali na leqa era sa dau sotava tu mai na lewenivanua sai koya na kena dau vakaleqai na vakadrodroi ni Wai. Vuqa sara na vanua ena 4 nai wasewase levu ena noda vanua era sotava tiko na leqa ni wai, ia e ratou sa cavu I kalawa na kena liga ni veiqaravi ena kena tovolei mena wali.

E na loma ni veiyabaki sa sivi e dua na leqa e ratou sotava tiko o Kanta Devi na leqa ni vakadrodroi ni wai e Viseisei Lautoka. Na vakaitikotiko ena vanua e lailai kina na wai, leqa na paipo ni wai, ka vaka kina na bili ni wai esa dua naka dredre dina. E vakasamatata lesu tale na gauna era toki mai kina e kena sa tukuni mera kauta laivi na nodra mita ni wai ka tiko na kena I sau vakailavo ena \$500 kevaka era toso ga ena dua na vanua lailai.

"E dau malumu na drodro ni wai ka dau kau cake na kudru vei ratou na kena tabana e sega ni dua na ka e caka, ka keitou sa cakava kina na taqe ni wai mena rawa ni yukei keimami tiko".

E ra vakavinavina vakalevu ena vuku ni veivuke esa gole yani mai na Tabana ni Wai kei na Matanitu ka sa rawa kina mera sa yadua na mita ni wai ka sa walisa talega na leqa era dau sotava tu mai. Esa tomani tiko ga na veivakatoroicaketaki ena kena sa tavoci na Vunakailo Water Extension Project, ka yalataki nina vakarautaka na wai ni gunu savasava vei ira na vakaitikotiko vanua volekati Viseisei

E vakaraitaka na Vunilewa ni Tabana ni Wai o Mr Amit Chanan ni cakacaka oqo ena vakacurumi kina e so tale na paipo ni wai mena rawa ni vakaukauwataka tale na kena vakadrodroi na wai .Sa vakacavari na vakadidike ka sa tomani tiko na kena veitalanoa mena tomani nai wasewase ka tarava.

Ni na mai vakacavari na cakacaka e Vunakailo WaterProject ena solia na vakacegu vei ira na lewenivanua oka kina na

- Vakadrodroi vinaka ni 60 na vuvale
- Vakalailaitaka na leqa e dau laurai ka vu mai na leqa ni wai
- Vakavinakataki cake na veiqaravi ni Tabana Ni Wai.

Na cakacaka oqo e sega walega ni vakacegu ira e Viseisei e vakaraitaka talega na veiqaravi esa qarava mai na Tabana Ni Wai ena kena vakavinakataki na nodra bula na lewenivanua. Ena kena sa mai wali rawa na leqa na Vunakailo esa ena kauta mai na bula veisau kei na tiko vinka

VAKATOROICAKETAKI NA GAUNISALA NI VEILAKOYAKI

Na Tabana ni Gaunisala ena noda vanua esa vakaraitaka na kesa sa vakacavari na vakavinakataki ni 7 na gaunislaa ena Mua Ira kei

na 3 na gaunisala ena Mua Ira. Oqo talega eso nai kawakawa ka sa vakacavari talega na kena vakavinakataki

KAWAKAWA	VANUA	SAU VAKAILAVO
1. Bulu	Sigatoka	\$6,298,085.94
2. Korovou	Tavua	\$7,311,249.61
3. Matewale	Keyasi	\$14,846,826.02
4. Tavualevu	Tavu	\$8,271,791.46
5. Velovel	Lautoka	\$5,481,387.46
6. Yaqara	Rakiraki	\$10,281,316.01
7. Wainawi	Nausori	\$9,183,872.89
8. Vuniyasi	Nadi	\$14,202,776.05
9. Waidamu	Nausori	\$10,282,316.01

Na Tabana ni Gaunisala esa tuvatuva ko ena kena vakavinakataki na veiqaravi raraba vei ira na lewenivanua. Na veivakatoroicaketaki oqo ena tomani tiko ga na rawati na tubu vakailavo kei na bula vakailavo me vakavinakataki cake na veiqaravi. Nai kawakawa oqo e vakailavo taka na Matanitu o Viti.ka vakailavo taka tale tiko ga na matanitu o Ositerelia ena kena soli mai e dua na uma I lavo.

GAUNISALA	SAU VAKAILAVO
Queen Elizabeth Drive	\$65,849,509.33
Queena Roads(Nawai ki Yako)	\$61,641,561.95
Kings Road	\$36,953,102.77
Kings Road(Tobu to Wailotua)	\$54,210,885.38
Suva Road(Foster Road)	\$33,266,856.58
Toga	\$3,944,623.28

Taba: Tabana Ni Gaunisala

MINISITIRI NI VEIVAKATOROICAKETAKI ENA TAUDAKU NI KORO LELEVU, VEIYANUYANU KEI NA LEQA TUBUKOSO

Ena ruku ni Yabaki Vakailavo ni 2024-2025 esa vakaraitaki kina na porokaramu ni veivuke ni veivakavaletaki ena Taudaku ni Koro Lelevu kei na Veiyanuyanu(Rural Housing Assistance Programme). Nai naki levu sai koya na kena gadrevi me tudei, veirauti ka sau rawarawa vei ira e lomanivanua ka vaka kina na Veiyanuyanu ka vakalailai talega na leqa Tubukoso eso.

Na nona I vakamacala o Saimoni Loga mai na koro ko Vuna e Taveuni ena vuku ni kena vakayagataki na veivuke porokaramu ni veivakavaletaki ena Taudaku ni Koro Lelevu kei na Veiyanuyanu. A vola yaca o Mr Loga kina veivuke ka vakatokai tiko na Rural Housing Assistance ka veivuke talega kina na nona cauravou ena vuku ni tei yaqona.

"Au a vukei ena kena tara na vale , kau na solia vakailoloma vua na luvequ ena gauna e tauri vola mai kina mai koronivuli ni vuli tara e Tutu".

Na veivuke oqo e sa rabailevu sara tiko ka va tiko na kena I wasewase. E tauyavutaki na porokaramu oqo mena vakarautaka na veivuke vei ira na gadrevi tu ena taudaku ni koro lelevu kei na veiyanuyanu. E vola kerekere o Mr Loga ena karua ni wasewase sai koya me solia o koya na 1/3 ka solia na matanitu e 2/3.

Evotaienaporokaramuoqoerautani \$3 namilioni ena yabaki vakailavo ni 2024-2025. E vakaraitaka na Vunivola Tudei ni Veivakatoroicaketaki ena Taudaku ni Veikorolelevu kei na Veiyanuyanu o Isoa Talemaibau ena vuku ni kena mai ciqomi nai vola kerekere e laurai nisa gadrevi na veivakatoiroicaketaki ka vakaukauwataki talega na porokaramu oqo.

Saimoni Loga mai na koro ko Vuna e Taveuni ka ciqoma talega na veivuke ni Veivakavaletaki.

ITIKOTIKO E WAINIVAKASOSO

Era a mai dolava na gaunisala simede enai tikotiko e Wainivakasoso ena sauva ni koro turaga e Lautoka na Minista ni Veivakatorocaketaki ena taiudaku ni Veikoro Lelevu, Veiyanuyanu ka vaka kina na Leqa Tubukoso o Hon Sakeasi Ditoka enai ka 22 ni Veverueri, 2024.

E vica nai ulutaga bibi e vosa saka kina o Minisita Ditoka ena vuku ni veivakatorocaketaki ni Matanitu sai koya na kena vakarawarawataki na sala ni veilakoyaki ena vuku ni vuli, volitaki ni voli ka vaka kina na gole yani ena vanua ni cakacaka. E ra amai vakaraitaka na nodra gagadre na leweni tikotiko ena gauna a veisiko yani ki9na na Minisita ena mua ni yabaki sa oti, ia ni mai vakacavari na sasaga oqo e laurai ni \$48,110.77 nai sau vakailavo ni sala simede oya. E mai laurai na cakacakavata na lewenivanua ka vaka kina oira nai vakalesilesi ena vuku ni kena mai rawa na sasaga. Ra vakabibi taka talega na kena vakabulabulataki na veikomiti lalai mena rawa ni marorori na veivakatorocaketaki esa mai yaco tiko.

Ea mai dua talega na nona I vakamacala o Josua Vatanitawake na turaga ka tara tiko nai tutu vaka Advisory Council ena loma ni tikotiko o Kaleli kei Wainivakasoso ena loma ni vanua vakaturaga o Vitogo. E vakaraitaka tiko o Vatanitawake ena vuku ni dredre eera dau sotava vakabibi oira na gonevuli ena gauna ni tau ni uca. Na dredre levu sai koya na leqa tatakosu ena gauna ni draki suasua.

Levu sara nai tuvatuvu eratou sa tuvana me vaka na kena vakadaberi e dua nai drodro (Evacuation Center) ka vaka talega kina na veikomiti tale era sa tu me vaka na komiti ka sema kina taban ni lawa kei na komiti ni tiko bulabula. Dua talega na leqa ea sotava sai koya na sisi n I qele me vaka sa vakadinadinataki saraga ka sa vakamasuti oira na lewe na lewe ni koro mesana vakayacori na toki. E vosa tale tiko ga o Vatanitawake ena vuku ni wagaganiveivakamatenitaki ka sa 1 talega nai I tikoitko e sa maka damudamu tu ena matanitu.

Nai tatakosu vou enai tikotiko e Wainivakasoso e Lautoka ka veivuke kina na Matanitu.

Sa vakamasuti ira talega na lewenivanua ena vuku ni kena maroroi na nodra I tikotiko vakabibi na nodra maroroi na goneyalewa kei ira na marama.

Sa vakavinavinkataka o Mr Vatanitawake na veivuke levu esa mai yaco ka vaka kina na nodra siro sobu mai na Minista me mai tiko ena kena dolavi na sala simede e Wainivakasoso, sa masu talega ni vanua vakaturaga o Dilo ena nodra dela ni vanua na Tui Vitogo nina soko maravu na waqa ni veiqravni ni matanitu ka vakauasivi na kena laveti cake tale na veivakatorocaketaki ena noda

MINISITIRI NI VEIVAKATOIROICAKETAKI ENA TAUDAKU NI KORO LELEVU, VEIYANUYANU KEI NA LEQA TUBUKOSO

No	Porokaramu	Veika esa Rawati
A. Rural Development Programmes		
1.	Porokaramu Ena Veiyanuyanu	<p>(i) Tuayavutaki na Porokaramu ni Veivuke ena Veiyanuyanu ena ruku ni Minisitiri ka rauta ni \$2.5m ka okati kina na 44 na porokaramu.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 22 na gaunisala ni teitei(101.0km) • 12 na wasewase ni kakana • 2 na veivuke ni dauteitei • 4 nai varo ni kau • 4 na veivuke ni susu manumanu.
2.	Porokaramu ni Veivakavaletaki	<p>a.) Tauyavutaki ni Porokaramu ni Veivakavaletaki ka biu mai ena tuvatuvu vakailavo ni 2023-2024 ka rauta ni \$3m, 165 na esa mai vakacavari</p> <ul style="list-style-type: none"> • 131-tara vou, kena toso na vale ka vaka kina na vakasukai • 24 enau ka rua ni wasewase oka kina na (Vatukoula Social Science Project).
3.	Veivuke ena Veivoli e Wasawasa	(i) \$0.5m me vakailavotaki kina na 39 na cakacaka ena ruku ni porokaramu ni (SEA)
4.	Vukei na kena Ta Na Gaunisala, Sala Simede kei na Tatakoso	(i) \$2m e vakayagataki kina 54 na porokaramu ni CARDD ka 8,600 na lewenivanua kei na 1,900 na uvale.
5.	Porokaramu ni Veivuke ena Tamata Yadudua.	(i) \$1m e vakayagataki kina 53 na porokaramu ni SHP ka rauta ni 600 na matavuvale.
6.	High Risk Water Sanitation Programme (HRWS)	(i) \$0.8 ma vakailavotaki na 41 na kena tavuloni na wai ni gunu ka na rawa. Ni vakayagataka e 4,800 na lewenivanua ka 1,300 na matavuvale..

TABANA NI TABAGONE KEI NA QITO

Na nodra tiko vinaka nai Tabagone ena noda vanua e dua na sasaga e ratou sasaga taka tiko na Matanitu Cokovata, e dua na usutu levu sai koya na kena raici oira nai Tabagone mera duavata. Na Itaukei era okati ena nodra I tovo, tikotiko, lotu kei na vakabauta. Na kena sagai mena wali na gagadre vei ira nai Tabagone ,na Tabana ni Tabagone kei na Qito esa biuta vata eso nai tuvatuva mera vakaukauwataki kina nai Tabagone mera na rawata na nodra dui gagadre.

Esa mai tavoca na Matanitu Cokovata kei na Tabana Ni Tabagone kei na Qito na lawatu ka vakatokai na National Sports , Recreation kei na Physical Activity ena yabaki oqo. Na lawatu oqo e vakabititaki na kena tarai cake na qito ena noda vanua me vakatekivu saraga mai e ra yacova na kena tagede e cake me vakatakila ni vakaukauwa yago e tiki ni noda bula ena veisiga.

Era vakaraiataka nai tukutuku oqo na Minisita ni Tabagone kei na Qito o Hon Jese Saukuru ena Bose Lawa ni lawatu oqo e sega walega ni dua na tiki pepa ena taura e dua nai tuvatuva ena veika e sa vakayacora tiko mai na Matanitu Cokovata ena veika ena kauta mai na qito ena veisiga ni mataka ,kei na tiko bulabula ena vanua o Viti.

E ra kuria ni qito kei na vakaukauwa yago e suitu ni noda tiko bulabula, ka vaka kina na bulabula ni noda mata I tikotiko. E solia talega na bulabula ni vakasama ena tamata yadudua , vakaqaqacotaki na bula veimaliwai ena vitikoitko ka vaka kina na bula vakailavo ni matanitu.

“Na Lawatu e kovuta talega ni qito e qarava tiko e dua nai tavi bibi ena kena

Oira na lewe ni Tabagone mai na Yasayasa Moala ena kena sa gadrevi na vakatoroicaketaki na veiqravi ni tabana ni Tabagone ena noda vanua.

wali na veika na leqa era sota kaya tiko nai Tabagone ena gauna nikua me vaka na sega na cakacaka, waigaga ni veivakamatenitaki ka vaka kina veimaliwai ena veitikotiko”.

“Ena nodra vakaitavi taki ira nai Tabagone ena porokaramu ni qito, ena vakarautaki vei ira na sala vinaka me baleta na nodra igu, vakasama ka vuakea na nodra malele kina vei tovo ca”.

“E dua na vakadidike e laurai ni vei \$1 e dau vakayagataki na qito, e suka lesu mai na \$20. E na kena suka lesu mai oya e dau mai tubu na veika vakailavo , tadola na katuba ni cakacaka ka toso na tabana ni saravanua”.

E tomania o Hon Saukuru ni qito kei na veimaliwai vinaka e rau salavata ka na kauti ira vata mai na lewenivanua, veitallia na duidui kawa tamata, duidui mata lotu se

tagede ni bula vakailavo cava e yacovi.

“Ni da vakaitavi keda ena qito kei na vakaukauwa yago , eda sana vakanamata kina noda veisiga vinaka ni mataka ena noda matanitu. Eda sa bulia tiko na madigi vei ira nai Tabagone , vakabulabulataki nai vakarau ni yago ka tara cake na tiko vinaka ka na vakauqeeti ira talega nai sausauvou ena veisiga ni mataka.”

SEVUNIVULISERE IDINI ENA YATULAU

Esa toso sara tiko na veiqravi ni Matanitu Cokovata ena kena sa tete na sasaga ni Tabagone ena kena sa kau vakavoleka yani kina veiyanuyanu na vuli tara vei ira nai Tabagone. E laki qaravi na vuli tara oqo ena yanuyanu o Matuku ena Yatu Lau. E vakatokai na porokaramu oqo me Basic Small Engine Maintenance Seed.

Era oka ena vuli oqo na lewe 38 mai na vitu na koro ena tikina o Matuku me vaka taki Yaro, Natokalau, Qalikarua, Levukaidaku, Makadru, Raviravi kei Lomaji.

Nai naki levu ni vuli oqo sai koya na kena vakatoroicaketaki oira nai Tabagone ena yasana o Lau esa dua nai tuvatuva levu ni Minisitiri. Ena kena vakarautaki na vuli tara ena kena tovolei me maroroi na kila ena porokaramu ni Seeds of Success, e naki ni Minisitiri mera na vakaukauwataki nai Tabagone ena yasana o Lau ena kila ka ena veisiga satu mai liu.

Oira na vakaitavi ena porokaramu oqo esa tu na madigi mena vulici na veika bibi, vakaiyaragitaki ena kila ka me vakavinakataki vakalevu ena nodra dui tikotiko. Na Seeds of Success e vakatabakidua ena vakatoroicaketaki ni tamata yadua, kila vakacakacaka kei na kila ka ni veiliutaki mera vakarautaki ira ena veiliutaki veiqravi ena nodra dui koro.

Sa vakadeitaka na Minisitiri ena nodra susugi ena rawaka nai Tabagone e Viti. Na kena mai vakacavari na vuli macawa dua ni me baleta na Basic Small Engine Seeds of Success ena koro ko Yaro esa volaitukutuku kina Tabana ni Qito ena kena laveti cake na nodra bula nai Tabagone mera dua na tamata yaga ena gauna mai muri

Tabana Ni Qele Kei Na Iyaubula

Na veiqravi me vakadeitaka na vanua, wai ni qele, batu kei na Iyaubula mai na ituvatuvu ni veiliutaki matau kei na dodonu; tokona na lawatu dodonu kei na iwalewale gugumatua ka na vakadeitaka na kena vakatorocaketaki tudei na bula vakailavo kei na veitaqomaki ni veikabula.

1. 1. Vaqaqacotaki na rawa ka kei na cakacaka ni veisoqosoqo ena kena vakatorocaketaki na suitu kei na lawatu vakalawa – na Cakacaka oqo era sa railesuva tiko:

- Vakarau ni Vakayagataki Qele
- State Lands Act
- Valuation Act
- Surveyors Act
- 2. Volayaca ni Dauniveivakadidike kei na Daunivakadidike
- Tevita Ligani
- Bhawan Kartic
- Ravneel Amitesh Chand

Soveya

- Elisio Nadaku
- Gabiriel Vosamosi
- 3. Soli Lesu ni Qele
- Mataqali Bitolevu(Namaquamaqua Serua)
- Yavusa o Vugalei(Kasavu Naitasiri)

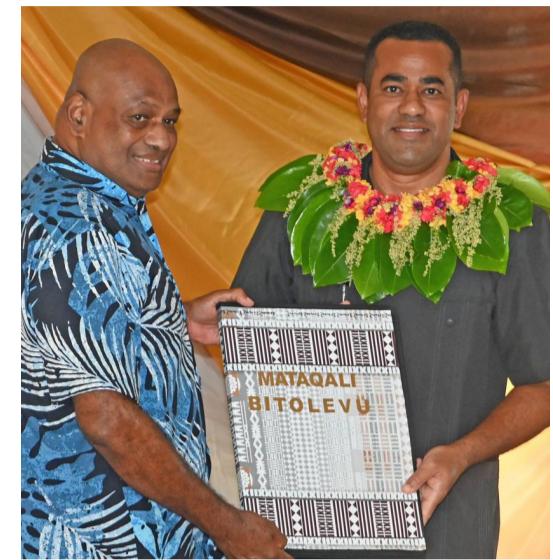
SUKA LESUNA 2 NA UMA QELE KINA KENA ITAUKEI

E dua nai vurevure ni bula levu, vei keda na tu e na veitaudaku ni koro lelevu, na veikorokoro, kei na veiyanuyanu, sai koya na noda qele na Itaukei Na I tuvatuvu ni veiqravi e tuvani vakamatau, e na rawa ni vuakea na kena maroroi, ka vuavuai na veika bula eda taukena. E dau vakatokai na mamaroroi vaka oqo me “vakavakayagataki vakamatau” ka dua talega na gaunisala ni noda maroroya tu e so na ka me baleti ira na lueda se ko ira na noda kawa ni matakia.

Na Freehold Land Buyback e tauyavutaki ena rai ni matanitu ena yabaki 1989, ka gagadre sara tiko kina nai Liuliu ni Matanitu na nodra lalawa saka ni Bose Yaco mesa tekivu na scheme ni Matanitu.

E dua na gauna talei ki vei ira na lewe ni Yavusa o Vugalei ena koro ko Kasavu ena kena sa suka lesu na 75 na eka ka taura taumada tu na matanitu vaka talega ki-na na Mataqali o Bitolevu ena kena sa mai suka lesu kina Mataqali na 35 na eka na qele ka taura taumada na Matanitu. Ni veika ka kece e gadrevi ena kena laveti na kawa Itaukei esa tu ena vola ni lavo ni matanitu sa noda I tavi ga meda Tukituki me rawa ni yacovi keda mai na veivuke.

E vakaraitaka o Atunaisa Nayago ka gonevasu kina Mataqali o Bitolevu ena koro ko Namaquamaqua, nira sa marautaka tiko na Yavusa na kena sa mai soli lesu e dua na tiki ni qele ka dua na gauna balavu ka sa vokeka ni 30 na yabaki na nodra waraka toka mai.

“Keitou a dabe vakamataqali ka biu e dua nai tuvatuvu me rawa ni keitou sasaga-taka na kena voli lesu na qele, sa qai dua na veiyalayalati kei na tabana ni qele ni matanitu me keitou sausaumi tiko ena veiyabaki ka lavaki mai na levu ni lavo mena saumi”.

E dua talega na nona mala ni vosa na lewe Yavusa o Vugalei ena koro e Kasavu Naitasiri o Joseva ena vuku ni kena sa suka lesu mai na Qele ena loma ni Yavusa ka ra sa tuvatuvu ka ena vuku ni veivakatoroicaketaki.

DODOLIGA NA LION ONE

Na nodra mala ni vosa na Minisita ni Qele kei na Iyaubula o Hon Vosarogo ena nodra laki soli na Cheqeue \$150,605 ki vua na Marama ni Mataqali o Nacokula ena Yavusa o Raraqawa ena vanua o Vaturu o Kelera Matalau.

“Na koula kei na Siliva eda sa kila deivaki ni ni yavunibula, kauakuwa kei na sautu, Sa vakalouga tataki na noda matanitu enai vurevure talei, ka bulu ena ruku ni vuravura ka sa vakavuna sara e levu na gaunisala ni kena rawati ka sautu na noda bula vakailavo, ka da mai vakdinadinataka ena siga nikua”.

E vakaraitaka o Hon Vosarogo ni gauna vata oqo ena yabaki sa oti ea mai veitomani talega ena matai ni kena sovaraki mai na koula mai na cakacaka oqo ena loma ni 12 na vula. Na Lion One sa vakauta rawa e 12 nai wasewasse ni kena vakau na koula kei na siliva kina Tuvalu Mine kan rauta ni 7,619 na koula ka 2,473 na siliva ka tiko na kena I sau vakailavo ena \$39 na milioni.

“Na veika esa mai soli nikua esai vakaraitaki ni yalayala ni matanitu kina nomudou vanua. Moni nanuma tiko na nomuni sa vakadonuya taumada na kena dolavi na katuba ni toso sega walega vei ira na lewe ni Mataqali o Nacokula ka sa yaga talega vei ira na lewei Viti”.

E vakavinavinakataka na Marama ni Yavusa o Raraqawa, na kabani na Lion One kei na veiqravi yalodina ni vakaleslesi ni Mineral Resources Department. Na kena vakayacori na soqo esai vakaraitaki ni cakacakavata kei na veidokai ka vakaukauwataki na veivakatorocaketaki.

E ra mai vosa talega na Marama ni Yavusa o Raraqawa o Kelera Matalau ni siga nikua ni veika e mai vakayacori ena siga nikua esai tuvatuvu ni kalou, ka vakavotukanataki na yalo ni vosota kei na yalo ni duavata vwei ira na lewe ni Yavusa ka vaka kina oira na daveiqravi.

Na Chief Operations Officer ni Lion One Limited o Patrick Hickey, Marama ni Mataqali Nacokula Kelera Matalau kai na Minisita ni Qele kei na Iyaubula o Hon Filimoni Vosarogo ena kena laki soli nai matai ni wasewase n lavo kina Yavusa.

“Oqo edua na gauna talei sega walega ni kena mai tokoni na veidinadinati mai na Matanitu kina kabani kei na itikotiko ia sa esa duavata talega ena kena kena maroroi nai yau me baleta nai sausau vou ni lewe ni Yavusa o Raraqawa ka vaka kina na vanua o Viti”.

Yabaki 2 Ni Veiqaravi Ni Matanitu Cokovata

TOMANI TALE O MUANI NI OTI E 20 NA YABAKI

Na vanua ni musu kau e Muani ka mai tomani tale ni oti e 20 na yabaki.

Na nona mala ni vosa o Uate Naua na turaga e Muani ena vuku ni kena sa tekivu na veivakatoroicaketaki me baleta na Musu Kau e Muani. E dua na veivakatoroicaketaki e vakayacora na Tabana ni Veikau ena noda vanua sai koya na kena sa tekivu tale na Musu Kau enai tikotiko e Muani, ena ruku ni veidinadinati e ratou biuta vata na Tabana ni Veikau ka vaka kina na Fiji Pine Group Companies. E ratou solia na laiseni ni musu kau na Fiji Pine Trust ena kena musu na veikau e Muani. Na Matanitu esa vakarautaka kece na veika e gadrevi ena kena musu na kau.

“Keitou vakavinavinaka kina matanitu esa cici tiko qo ni bau veivuke tu vei keitou , keitou sa mai raica na kena vakavotukana

Sa oti e 20 na yabaki sa qai musu tale na veikau e Muani, keitou sega ni tadra nina mai dua tale ena mai musuka , se tei tuga mai na loma ni yabaki oya , musu dua na kena Iwase ka biu tu e dua na kena Iwase”.

ka sa tokoni sara tiko vakalevu na cakacaka keitou sa vakavinavinaka sara tiko kina vakalevu kina Matanitu”.

E kuria o Mr Naua nisa tiko na veitalanoa ena kena usani mai ki Vitilevu, ena veidinadinati kei ratou na Fiji Pine e ratou cakava e biu kina me \$60 dua na tani ka

rawa ni dua na tirivu e na tiko ena dua na drau vakacaca na udolu.

“ Sa vakayacori tiko na veitalanoa kei ratou na Pine Trust ena vuku ni kena tara e dua na wawu ena mua ni baravi mena vakarawarawatata na kena usani, nina mai cava na cakacaka esa na veivuke sara

vakalevu vei ira na lewenivanua e Muani.

Sa vakanuinui tu o Mr Naua nina tomani tiko ga na veivakatoroicaketaki ena veiyanuyanu vakabibi ena kena vakayacori tiko na Musu Kau e Muani nina vuksi ira sara vakalevu nai sausauvou e na yanuyanu o Kadavu.